

УДК [338.124.4+[364-146.2]-043.93]]»199»(477)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-2-2>

Людмила КРИВА,
orcid.org/0000-0002-8766-1543
директор Центру координації наукових видань та розвитку міжнародного співробітництва
Міжрегіональної Академія управління персоналом
(Київ, Україна) liudmylakryva@ukr.net

Тимофій ГЕРАСИМОВ,
orcid.org/0000-0003-4861-9825
доктор історичних наук,
доцент кафедри суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного університету
(Вінниця, Україна) timger84@gmail.com

УКРАЇНЦІ В «ЛИХІ ДЕВ'ЯНОСТІ»: ПОВСЯКДЕННА ПРАКТИКА ВИЖИВАННЯ¹

У статті, на прикладі міст центрального регіону (Вінницької, Кіровоградської та Черкаської областей) розглянуто один із ключових маркерів міської повсякденності 1990-х рр. – діяльність населення, спрямовану на виживання в період різкого занепаду економіки та матеріального добробуту в Україні. Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю проведення аналізу повсякденної практики українців у кризові періоди в контексті економічних і соціальних викликів, які стоять перед Українською державою у зв'язку із розгортанням проти неї повномасштабної війни з боку Російської Федерації 24 лютого 2022 р. Основу джерельної бази становлять місцеві газети досліджуваного періоду. Метою статті є дослідження повсякденної практики виживання жителів міст центрального регіону в період наростання кризових явищ в українській економіці в 1990-х рр. Встановлено, що після проголошення незалежності України внаслідок причин об'єктивного та суб'єктивного характеру відбулося масове збідніння населення. Ситуація обтяжувалася притаманність більшій частині українців радянського світогляду, в основі якого лежала максимальна залежність громадянина від держави. Саме тому скрізь спостерігалися величезні труднощі, які спіткали широкий загал, в умовах переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки. Необхідність прогонування себе та своїх родин штовхала багатьох українців до радикальних заходів, що полягали в опануванні нових професій (найчастіше в сфері торгівлі), жорсткої економії на продуктах харчування і предметах першої необхідності, фактичному веденні напіваграрного способу життя. Все це відбувалося в умовах існування так званої субекономіки, про що свідчило значне переважання загального споживання населення над його доходами. З огляду на зазначені причини, в суспільній свідомості перше десятиліття української незалежності стійко асоціюється з періодом лихоліття, коли виживання стало головним лейтмотивом повсякденного життя. Відтак, будь-які можливі соціально-економічні колапси сприйматимуться широким загалом як рецидив «лихих дев'яностих».

Ключові слова: місто, повсякденність, криза, економіка, бідність, продукти.

Liudmyla KRYVA,
orcid.org/0000-0002-8766-1543
Director of the Center of Scientific Publications Coordination
and Development of International Cooperation
Interregional Academy of Personnel Management
(Kyiv, Ukraine) liudmylakryva@ukr.net

Timofiy GERASYMOV,
orcid.org/0000-0003-4861-9825
Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Social and Political Sciences
Vinnytsia National Technical University
(Vinnytsia, Ukraine) timger84@gmail.com

UKRAINIANS IN THE “BAD NINETIES”: EVERYDAY PRACTICE OF SURVIVAL

The article, as exemplified by the cities of central Ukraine (Vinnytsia, Kirovohrad and Cherkasy regions), considers one of the key markers of the urban everyday routine of the 1990s – public activities aimed at surviving in the period of a

¹ Стаття підготовлена в рамках реалізації проєкту «Грант на старт».

sharp decline of the economy and material welfare in Ukraine. The relevance of the topic concerned is driven by the need to analyze the everyday practice of Ukrainians in crisis periods in the context of economic and social challenges posed to the Ukrainian state due to the full-scale war unleashed by the Russian Federation on February 24, 2022. The source base of research comprises local periodicals of the period under study. The research purpose is to investigate the daily survival practice of citizens of central Ukraine during the exacerbation of crisis phenomena in the Ukrainian economy in the '90s. It was established that after the declaration of Ukraine's independence, there was observed a massive impoverishment of the population due to objective and subjective reasons. The situation was aggravating due to the Soviet worldview, which is based on a citizen's maximum dependence on the state, peculiar to most Ukrainians. Consequently, the general public experienced enormous difficulties amidst the transition from command to the market economy. The need to support themselves and their families prompted many Ukrainians to ground-breaking changes, i.e., mastering new professions (predominantly in the marketplace), strictly saving food and necessities, and running a semi-agricultural lifestyle. All these took place in the context of the so-called sub-economy, which indicated a significant preponderance of the population's general consumption over its incomes. Taking into account the above reasons, the first decade of Ukrainian independence is associated in the public consciousness with hard times when survival was the main leitmotiv of everyday life. As a result, the general public treats any potential socio-economic collapse as a relapse of the wild nineties.

Key words: city, everyday routine, crisis, economy, poverty, food.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 р. відкрило нову сторінку української історії. Перед владою і суспільством першочерговим постало завдання відстояти право України на незалежність, залучивши для цього всі наявні військові, економічні, інформаційні, дипломатичні ресурси. Оскільки внаслідок воєнних дій на території Української держави і ракетних обстрілів усіх без винятку регіонів національна економіка понесла колосальні втрати, доходи більшої частини українців різко впали. Наразі можна із впевненістю говорити про те, що результат нинішньої українсько-російської війни визначатиметься не стільки успіхами на фронті, скільки спроможністю нашої нації консолідуватися довкола ідеї перемоги всупереч українській несприятливій економічній ситуації. На це, власне кажучи, і розраховує путінський режим.

У цьому контексті дедалі частіше у суспільстві згадуються «лихі дев'яності», коли багато українців змушені були всіма правдами і кривдами виживати в умовах переходу до ринкової економіки. Йдеться, зокрема про те, що завдяки кризовим 1990-тим рр. українці набули досвіду соціально-економічної адаптації, і ця загартованість, принаймні на психологічному рівні, має полегшити сприйняття нових матеріально-побутових негараздів. Відключення електроенергії, скорочення розміру реальної заробітної плати, безробіття, товарний дефіцит – все те, з чим ми стикаємося в нинішньому сьогоденні – все це мало місце в повсякденному житті покоління 1990-х рр. Відтак, проблема повсякденної практики виживання населення в наш час має неабияку актуальність.

Аналіз досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії системний аналіз соціальних наслідків переходу України до ринкової економіки в 1990-х рр. проведено в наукових роботах Л. Ковпак (Ковпак, 2003), Г. Касьянов (Касьянов, 2008),

С. Кульчицького (Кульчицький, 2006). Попри різні концептуальні підходи щодо вивчення зазначеного питання, вони приходять до висновків, що труднощі пристосування українців до соціально-економічних реалій ринкової економіки не останньою чергою пояснювалися психологічним чинником – радянським патерналістським світоглядом. У контексті досліджуваної теми варто також згадати статтю Ю. Прилипка (Прилипка, 2002), в якій охарактеризовано питання тінізації економіки України, яка набрала величезних обертів у 1990-х рр., будучи інструментом виживання для значної частини населення.

Окремої уваги потребують дослідження західних фахівців, які розглядають матеріальний аспект повсякденного життя населення в контексті трансформаційних процесів на пострадянському / постсоціалістичному просторі. Серед них передусім варто назвати працю британських науковців Дж. Раунда та К. Вільямса (Round, Williams, 2010) про повсякденне життя в пострадянській Україні та Росії. Її автори поставили за мету дослідити соціальні наслідки переходу від командно-адміністративної економіки до ринкової, підкресливши вирішальне значення для багатьох домогосподарств використання неформальної економічної практики (тіньового сектору) в умовах зростаючої корупції влади на всіх рівнях. Таким чином, дослідники зосередили увагу на висвітленні повсякденних практик населення, спрямованих на виживання у 1990-ті рр. Загалом, зазначимо, що неформальна економіка на постсоціалістичному просторі стала предметом низки наукових досліджень, серед яких виокремимо А. Сміта і А. Стеннінга (Smith, Stenning, 2006), С. Волласа й С. Харпфера (Wallace, Harpfer, 2002) та К. Хамфрі (Humphrey, 2002).

Джерельною базою нашої статті є газети Вінниці, Кіровограда, Черкас та Умані 1990-х, на

сторінках яких різнобічно висвітлювалися приклади пристосування жителів міст центральних регіонів до жорстких соціальних реалій. У досліджуваний період це було однією з головних тем газетних публікацій.

Мета статті – на основі газетних матеріалів дослідити повсякденну практику виживання жителів міст центрального регіону в період наростання кризових явищ в українській економіці в 1990-х рр.

Методологія дослідження базована на антропологічному, системному, історико-ситуативному теоретико-методологічних підходах. Для розкриття теми використані загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні методи історичного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Кризові явища в економіці молодій незалежній державі призвели до різкого падіння добробуту українців. Найгірше було те, що масове збідніння населення ставило під загрозу саму ідею вистражданої століттями української незалежності. Свідченням того можна вважати президентські вибори 1999 р., коли в другому турі тогочасному президенту Л. Кучмі, який балотувався на другий строк, протистояв лідер Комуністичної партії України П. Симоненко. Електорат останнього становили як принципи противники української державності, свого часу тісно інтегровані в соціально-економічну та ідеологічну систему СРСР, так і ті, хто вважав винуватцями своїх матеріальних негараздів владу і капіталістичний устрій. І хоча, за підсумками президентської кампанії, країні вдалося тоді уникнути «розвороту на 180 градусів», цей «тривожний дзвіночок» явно дисонував із суспільними настроями в Україні, які панували в останні місяці існування Радянського союзу, адже проголошення Акту державної незалежності викликало хвилю оптимізму державотворення як в політичній, так і в економічній та соціальній сферах.

В усіх містах центральних регіонів спостерігався масовий занепад промисловості. Наприклад, у Черкасах в 1990-ті рр. зупинили роботу такі місцеві промислові гіганти, як Черкаський цукрово-рафінадний завод, завод ім. Петровського та Черкаський деревообробний комбінат. Попри те, що ці підприємства перейшли до приватної власності, це не врятувало їх від занепаду та банкрутства. Дісталось також сильно заводам хімічної галузі, які так наполегливо будувала радянська влада в 1970-ті рр.: «Хімволокно» та «Хімреактив» були закриті, а «Азот» працював на приблизно 10% від своєї потужності (Линник, 2002). Не обминули ці процеси і Вінницю. Зупинка підприємств, залеж-

них від поставок з інших регіонів колишнього СРСР, призвела до того, що у 1994 р. місцеве виробництво становило 60,9% від рівня 1990 р. і далі падало. У 1998 р. обсяги промислової продукції в місті сягнули найнижчого рівня порівняно з 1990 р. – 39,5% (Подолінний, 2007: 250).

При цьому, зупинення роботи заводів спричинювало не лише зростання безробіття. Тисячі колишніх працівників, опинившись на соціальному узбіччі, змушені були шукати нові можливості для заробітку. Багато з них перекваліфікувалися, йшли у приватний бізнес, що призвело до поширення стихійної торгівлі, створення на міських вулицях довжелезних рядів із торговельних палаток.

Одним із ключових факторів, який впливав на зниження рівня життя населення в 1990-ті рр., стала інфляція. Простими словами, інфляція – це зниження купівельної спроможності грошей. Лише в перші роки незалежності вона сягнула 2000%. Колосальний спад виробництва цілком закономірно призвів до того, що на полицях магазинів не вистачало товарів, а на ті, які продавалися, були встановлені досить високі ціни. Урядова політика не була в змозі зупинити різке падіння рівня життя українців. Згідно з офіційною статистикою, номінальна зарплата українців протягом першої половини 1990-х років постійно «зростала» – проте це було не зростання добробуту, а гонка за інфляцією (Касьянов, 2008: 86).

1990-ті роки характерні тим, що вирахований вітчизняними економістами середній рівень споживання українців у 2,5 рази перевищував їх офіційний дохід. Щоправда, при цьому не згадувалося, що цей офіційний дохід у кращому разі забезпечував напівжебракське існування, і навіть за його «перевищення» переважна більшість громадян України бідувала. Кинуті державою напризволяще українці шукали свої способи виживання. І хоча багато осіб і підприємств змогли скористатися новими можливостями, наданими ринком, часто в результаті їхніх контактів у державних апаратах або використанні численних юридичних лазівок, які існували внаслідок політичного хаосу початку 1990-х років, для більшості населення, однак, це не був варіант (Round, Williams, 2010: 184).

За таких умов, економічно активна і працездатна частина населення займалася пошуком різних джерел компенсаційного доходу. Внаслідок того була створена свого роду народна субекономіка, що давала кошти до життя мільйонам людей, які опинилися на межі виживання і за межею звичних соціальних стандартів. Ця економіка за

визначенням була «тіньовою», оскільки держава, з одного боку, зробила все, щоб викликати у населення податковий синдром і масове приховування доходів, а з іншого – була не в змозі централізовано контролювати швидкозростаючі дрібнооптовий і роздрібний ринок.

«Лихі дев'яності» відзначалися небаченим досі розквітом дрібнооптової та роздрібної торгівлі за межами державних торгових підприємств. Наприклад, у Кіровоградській області впродовж 1995–1999 рр. кількість міських ринків зросла більше, ніж утричі – з 34 до 102 (Осипова, 2000: 71). У побутову мову увійшов термін «човник», що позначав людей, які заробляли перевезеннями споживчих товарів та їх перепродажем.

Міські стадіони перетворилися на величезні речові ринки, де можна було зустріти перекваліфікованих у роздрібних торговців вчителів та інженерів, наукових співробітників та артистів, кваліфікованих робітників. У Вінниці, наприклад, тоді великим торговельним осередком був стадіон «Локомотив» (Ярошинська, 1994: 6). Там купували найбільш ходові товари – від аудіокасет до продуктів харчування, від нелегального алкоголю та цигарок до побутової техніки. Цей вид народної торгівлі, пов'язаний з регулярними переїздами за кордон, найчастіше, до Польщі та Туреччини, сприяв не тільки виживанню десятків тисяч людей та подоланню товарного дефіциту, а й небаченому розквіту «народної контрабанди» та хабарництва на митних пунктах. Все це також, крім можливості заробити, створювало живильне середовище для кримінальних елементів – у містах розквіт рекет, підвищився рівень вуличної злочинності, розквітло хабарництво в правоохоронних органах (Касьянов, 2008: 86, 91–92).

Повсякденна практика виживання часто забезпечувалася наявністю тісних зв'язків значної частини міського населення із селом. Це дозволило частині городян, які потрапили в ситуацію хронічного безгрошів'я, «підживлювати» сімейний дохід порівняно дешевими продуктами із села – в Україні відбувся свого роду ренесанс «натурального господарства». Неабиякою підмогою стали присадибні господарства та дачі – 1994 р. показали, що 56% міського населення поповнюють свої продуктові запаси із цього джерела і ще 19% – періодично. У 1996 р. соціологічні дослідження показали, що 62% городян у весняно-літній період займаються сільським господарством підтримки своїх домогосподарств (Касьянов, 2008: 47–48). Закономірно, міські газети Вінниці (Оголошення, 1995: 11), Черкас (Оголошення, 1994: 8), Умані (Оголошення, 1994: 10), Кіровограді (Дошка ого-

лошень, 1996: 7) рясніли оголошеннями про продаж дачних земельних ділянок, ціни на які становили від 100–200 доларів за 5 соток. Типовим явищем стало використання землі прибудинкових територій, на яких мешканці квартир вирощували на дрібних клаптиках огірки, моркву, буряки, картоплю й іншу городину (Горбанський, 1997: 3).

Надважкі реалії життя неодноразово призводили до того, що українці влаштувалися на офіційну роботу, яка хоч і оплачувалася зовсім мало, однак при цьому створювала неофіційні можливості для отримання доходу. Наприклад, деякі вчителі могли в кілька разів збільшити свій дохід, проводячи додаткові уроки з англійської мови в тих школах, де вони працювали (Round, Williams, 2010: 189). Після падіння «залізної завіси», багато батьків, попри матеріальну скруту, були готові віддати за навчання дітей іноземними мовами чи не останні гроші. Ціна однієї години індивідуального заняття з репетитором могла доходити до 10 доларів США. Про репетиторський ажіотаж досліджуваного періоду свідчать численні оголошення в газетах (Уроки англійської, 1999: 12; Репетиторство на дому, 1996: 9).

Які ще джерела додаткового доходу були можливі для тих, хто опинився у найвідчайдушнішому становищі, можна судити з розквіту ломбардів у містах і з оголошень, що заліпили ліхтарні стовпи, стіни будинків і зупинок, про скуповування золота, нагород і навіть волосся (Колесник, 1998: 4).

Таким чином, бідність і постійний пошук шляхів виживання стали маркерами перших років української незалежності, залишивши незатертий слід у свідомості українців. У такому ключі, наприклад, згадує своє дитинство жителька Кропивницького О. Кваша: «У 90-ті я жила в приватному секторі, і в нас не було зручностей. Вода – у дворі, туалет – у кінці двору. Це виховало в мені дику нелюбов до вуличних туалетів. З 90-х залишилася нелюбов до оселедця. Тоді купували не солоний, а заморожений. Напевно, він був найдешевшим. З нього готували все, що можна. І смажили його також. Ще вирощували на дачі топінамбур. Його теж і смажили, і їли сирим. Він насправді дуже корисний, але ми їли його постійно, і це було жахливо. Я намагалася порахувати, скільки разів ми з батьками в дитинстві їздили на таксі, і зрозуміла, що це були поодинокі випадки. Мені досі таксі здається надмірністю, невиправданою витратою. Правда, за межами Кропивницького це відпускає» (Балаєва, 2018). За словами мешканця Черкас І. Мотузняка, шкільні роки котрого припали на 1990-ті рр., навіть 20 років по тому він досі не

може забути специфічний смак «кавового напою», який тривалий час слугував заміником справжньої кави, фінансово недосяжної для його родини. «Часто згадую, коли тато приходив увечері з роботи і мама ставила на стіл чашки з напоєм із підсмажених коренів кульбаб. Цей сурогат кави, ми посьорбували під світлом газової лампи. Чому під лампою? А тому, що тоді були планові відключення від електрики цілих мікрорайонів і вулиці поринали в непроглядну темряву. Я пив цей напій іноді із заплющеними очі, уявляючи що п'ю справжню каву» (Мотузьяник, 2019: 4).

У «лихих дев'яності» в чи не найбільш скрутному матеріальному становищі опинилися молоді сім'ї. Для багатьох подружніх пар народження дитини фактично стало недозволеною розкішшю, що дуже негативно позначалося на демографічній ситуації в Україні. Не отримуючи належної допомоги з боку держави, досить часто молоді сім'ї могли поклатися лише на своїх батьків. Найбільш поширеною формою підтримки була допомога продуктами. Здебільшого, від батьків, котрі мешкали в сільській місцевості. Таку допомогу отримували 70% опитаних сімей. На другому і третьому місці були допомога грошима та у веденні домашнього господарства (Лавріненко, 2015: 468).

На початку 1990-х хронічний брак грошей у населення поєднувався із товарним дефіцитом. Останній був продовженням тенденції кінця 1980-х рр. і погіршився внаслідок різкого спаду виробництва в країні товарів першої необхідності. Нерідко ситуацію погіршували недобросовісні торговці, накручуючи високі ціни шляхом створення штучного дефіциту. Наприклад,

в 1992 р. в Умані у підсобці магазину «Риба», розташованому на території міського ринку, продавці з явною спекулятивною метою приховували 1340 кг вершкового масла та 154 кг олії (Лановик, 1992: 4). Утім, подібні явища спостерігалися недовго, адже входження України в світовий ринок, яке ліквідувало монополію зовнішньої торгівлі, призвело до перетворення держави на об'єкт колосальної товарної інтервенції з-за кордону. На перших порах, поки не виникли спеціалізовані товаропровідні структури, цю інтервенцію здійснювали згадані сотні тисяч «човників». Користуючись замість трейлерів примітивними візочками, вони завалили внутрішній ринок дешевими й іноземними товарами, цим самим швидко покінчивши з товарним дефіцитом. Цілком закономірно, ослаблений економічною кризою вітчизняний товаровиробник цієї конкуренції не витримав (Литвин, 2000: 155).

Висновки. Отже, впродовж 1990-х рр. відбулися радикальні зміни в матеріальному добробуті жителів міст Вінниччини, Кіровоградщини та Черкащини. Головна проблема містян полягала в необхідності пристосування до незвичних умов ринкової економіки, які прийшли на місце радянської адміністративно-командної економічної системи. Об'єктивні труднощі в економіці перехідного періоду і переважно патерналістське ставлення соціуму до держави надзвичайно гостро поставили проблему соціально-економічного становища більшої частини населення в перші десять років незалежності України, змушуючи його шукати різні способи заробітку та економії. Міська повсякденність була пронизана червоною ниткою щоденної практики виживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Humphrey C. *The Unmaking of Soviet Life Everyday Economies after Socialism*. Cornell University Press. 2002. 288 p.
2. Round, J., Williams, C. Coping with the social costs of 'transition': Everyday life in post-Soviet Russia and Ukraine. *European Urban and Regional Studies*. 2010. № 17(2). Pp. 183–196.
3. Smith A., Stenning A. Beyond Household Economies: Articulations and Spaces of Economic Practice in Postsocialism. *Progress in Human Geography*. 2006. № 30 (2). Pp. 1–14.
4. Wallace C., Haerpfer C. Patterns of Participation in the Informal Economy in East-central Europe. *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*. Routledge. 2002. Pp. 81–102.
5. Балаєва Т. «Люди вмикали колоночку, і звідти лунали пісні про зононьку та доленьку». Діти 90-х розповідають, як цей час вплинув на їхнє подальше життя. URL: <https://babel.ua/texts/20112-lyudi-vklyuchali-kolonochku-i-zvidtilinuli-pisni-pro-zononku-ta-dolenku-diti-90-h-pro-te-yak-cey-chas-vplivuv-na-jihnye-podalshe-zhittya>.
6. Витрати і доходи домогосподарств України у 1999 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): [Кіровоградська область] : статистичний бюлетень / за ред. І. І. Осипова. Київ : Держкомстат України, 2000. 104 с.
7. Вінниця: Історичний нарис / [гол. ред. Подолинний А. М. та ін.]. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
8. Горбанський П. В кожного свій город. *Ріа-Вінниця*. 1997. 14 травня. С. 3.
9. Дошка оголошень. *Вечірня газета*. 1996. 12 квітня. С. 7.
10. Касьянов Г. Україна 1991–2007: очерки новейшей истории. Киев : Наш час, 2008. 480 с.
11. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.

12. Колесник А. Вінничанки торгують волоссям. *Ріа-Вінниця*. 1998. 8 липня. С. 12.
13. Кульчицький С.В. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 15–32.
14. Лаврінченко Н. В. Інститут сім'ї в Україні: Напрямки трансформації. Українське суспільство 1992–2015. Моніторинг соціальних змін. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. № 2 (16). С. 463–472.
15. Лановик В. Спекують на кожному кроці. *Уманська зоря*. 1992. 6 березня. С. 4.
16. Линник М. Місто Чекраси в 90-ті роки. URL: <https://icherkashchanyn.com/uk/eternal-misto-cherkasy-v-90-ti-roky>.
17. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). *Україна крізь віки*. Том 14. Київ: Альтернативи, 2000. 360 с.
18. Мотузьяник І. За що я «полюбив» дев'яності. *Вечірні Черкаси*. 2019. 18 грудня. С. 4.
19. Оголошення. *33-й канал*. 1995. 14 червня. С. 11.
20. Оголошення. *Вечірні Черкаси*. 1994. 13 квітня. С. 8.
21. Оголошення. *Уманська зоря*. 1994. 10 березня. С. 10.
22. Прилипко, Ю. Моніторинг стану тіньового сектора економіки України та його впливу на основні макроекономічні показники. *Економічний часопис*. 2002. № 5. С. 16–18.
23. Репетиторство на дому. *Вечірні Черкаси*. 1996. 16 листопада. С. 9.
24. Уроки англійської. *Ріа-Вінниця*. 1999. 10 листопада. С. 12.
25. Ярошинська І. Купи-продай. *33-й канал*. 1994. 10 серпня. С. 6.

REFERENCES

1. Balaieva T. «Liudy vmykaly kolonochku, i zvidty lunaly pisni pro zononku ta dolenku». Dity 90-kh rozpovidaiut, yak tsei chas vplynuv na yikhnie podalshe zhyttia [«People turned on the speaker, and songs about zononka and dolenka rang out from there». Children of the 90s tell how this time influenced their future lives]. URL: <https://babel.ua/texts/20112-lyudi-vklyuchali-kolonochku-i-zvidti-linuli-pisni-pro-zononku-ta-dolenku-diti-90-h-pro-te-yak-cey-chas-vplynuv-na-jihnye-podalshe-zhyttia> [in Ukrainian].
2. Doshka oholoshen [Notice board]. *Vechirnia hazeta*. 1996. April 12. P. 7 [in Ukrainian].
3. Horbanskyi P. V kozhnogo svii horod [Everyone has their own garden]. *Ria-Vinnitsia*. 1997. May 14. P. 3 [in Ukrainian].
4. Humphrey C. The Unmaking of Soviet Life Everyday Economies after Socialism. Cornell University Press. 2002. 288 p. [in English].
5. Kasianov G. Ukraine 1991–2007: ocherki noveyshey istorii [Ukraine 1991–2007: essays on recent history]. Kyiv : Nash chas. 2008. 480 p. [in Russian].
6. Kolesnyk A. Vinnychanky torhuiut volossiam [Women from Vinnytsia sell hair]. *Ria-Vinnitsia*. 1998. July 8. P. 12 [in Ukrainian].
7. Kovpak L. V. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naseleennia Ukrainy v druhii polovyni XX st. (1945–2000 rr.) [Social and household living conditions of the population of Ukraine in the second half of the 20th century. (1945–2000)]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. 250 p. [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi S.V. Ukraina: suspilstvo y derzhava na terezakh istorii (1991–2006 rr.) [Ukraine: society and state on the scales of history (1991–2006)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2006. № 4. Pp. 15–32 [in Ukrainian].
9. Lanovyk V. Spekuluiut na kozhnomu krotsi [Speculating at every step]. *Umanska zoria*. 1992. March 9. P. 4 [in Ukrainian].
10. Lavrinchenko N. V. Instytut simi v Ukraini: Napriamky transformatsii. Ukrainske suspilstvo 1992–2015. Manitorynh sotsialnykh zmin [Family Institute in Ukraine: Directions of transformation. Ukrainian society 1992–2015. Monitoring of social changes]. Kyiv : Ін-т соціології НАН України, 2015. № 2 (16). Pp. 463–472 [in Ukrainian].
11. Lynnik M. Misto Chekrasy v 90-ti roky [The city of Chekras in the 90s]. URL: <https://icherkashchanyn.com/uk/eternal-misto-cherkasy-v-90-ti-roky> [in Ukrainian].
12. Lytvyn V. M. Ukraina na mezhi tysiacholit (1991–2000 rr.) [Ukraine at the turn of the millennium (1991–2000)]. *Ukraina kriz viky*. Том 14. Kyiv: Alternatyvy, 2000. 360 p. [in Ukrainian].
13. Motuzianyk I. Za sheho ya «poliubyv» devianosti [Why I «loved» the nineties]. *Vechirni Cherkasy*. 2019. December 18. P. 4 [in Ukrainian].
14. Oholoshennia [Ads]. *33-y kanal*. 1995. June 14. P. 11 [in Ukrainian].
15. Oholoshennia [Ads]. *Umanska zoria*. 1994. March 10. P. 10 [in Ukrainian].
16. Oholoshennia [Ads]. *Vechirni Cherkasy*. 1994. April 13. P. 8 [in Ukrainian].
17. Prylypko, Yu. Monitorynh stanu tinovoho sektora ekonomiky Ukrainy ta yoho vplyvu na osnovni makroekonomichni pokaznyky [Monitoring the state of the shadow sector of Ukraine's economy and its impact on the main macroeconomic indicators]. *Ekonomichnyi chasopys*. 2002. № 5. Pp. 16–18 [in Ukrainian].
18. Repetytorstvo na domu [Tutoring at home]. *Vechirni Cherkasy*. 1996. November 16. P. 9 [in Ukrainian].
19. Round, J., Williams, C. Coping with the social costs of 'transition': Everyday life in post-Soviet Russia and Ukraine. *European Urban and Regional Studies*. 2010. № 17(2). Pp. 183–196 [in English].
20. Smith A., Stenning A. Beyond Household Economies: Articulations and Spaces of Economic Practice in Postsocialism. *Progress in Human Geography*. 2006. № 30 (2). Pp. 1–14 [in English].
21. Uroky anhliiskoi [English lessons]. *Ria-Vinnitsia*. 1999. November 10. P. 12 [in Ukrainian].

22. Vinnytsia: Istorychnyi narys [Vinnytsia: A historical essay] / ed. by A. Podolynnyi et al]. Vinnytsia : Knyha-Veha, 2007. 304 p. [in Ukrainian].
23. Vytraty i dokhody domohospodarstv Ukrainy u 1999 r. (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv Ukrainy): [Kirovohradska oblast] : statystychnyi biuletyn [Expenditures and incomes of Ukrainian households in 1999 (according to the data of a sample survey of the living conditions of Ukrainian households): [Kirovohrad region]: statistical bulletin] / ed. by I/ Osypov. Kyiv : Derzhkomstat Ukrainy, 2000. 104 p. [in Ukrainian].
24. Wallace C., Haerpfer C. Patterns of Participation in the Informal Economy in East-central Europe. *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*. Routledge. 2002. Pp. 81–102 [in English].
25. Yaroshynska I. Kupy-prodai [Buy and sell]. *33-y kanal*. 1994. August 10. P. 6 [in Ukrainian].